

oli Vastseliina sõjaväeosal oma õigeusu kirik. Nende kirikute tegevus algas tunduvalt hiljem, mistõttu neid ei ole näha ka maaregistris.

Maaregistri peamine tähtsus peitub aga koha- ja talupoegade nimede üleslugemises. Liivimaa-poolsed nimed on selgelt läänekristlikud ja alam-saksa päritolu. Eestikeelsed nimed on kirja pandud vastavalt hääldusele üsna täpselt. Talupoegade isanimele on aga liidetud vene sufiks *-ov* ning on selge, et see on kaasa toonud ebatäpsusi, sest lisanimeks ei olnud mitte alati isa nimi. Siiski on Haanja puhul olnud võimalik näidata, et sel moel kirjutatud nimesid on võimalik kergesti identifitseerida. Venepoolselt alalt on vanad setode nimed kirjutatud vene kombe kohaselt, mistõttu see loetelu ei anna võimalust setode eristamiseks venelastest. Kohanimed on kirjutatud usaldusväärsel moel ja paljud neist on kasutusel tänase päevani.

Allikapublikatsioon on toimetatud eeskujulikult, see on varutatud nii koha- kui ka isikunimede registriga ja lisaks ka kirjanduse nimekirjaga. Anti Selarti poolt kirjutatud venekeelne sissejuhatus annab ülevaatliku pildi hiliskeskaja ja varauusaja Liivimaa kaguosa ja Pihkva piirkonna asustuse ajaloost. 16. sajandist pärit põhjalik maaregister on unikaalne ajalooallikas, mis avab uusi võimalusi nii Eesti kaguosa kui ka Venemaa piiriäärsete alade mineviku uurimiseks.

ÜLLE TARKIAINEN

Tartu ajaloolistel linnaplaanidel 1600–2010 = Historical maps of the city of Tartu = Tartu auf den historischen Stadtplänen = Исторические планы города Тарту, koost. Tõnu Raid, toim. Lauri Suurmaa (Tallinn: Grenader, 2015), 191 lk. ISBN 9789949512515.

Tõnu Raidi koostatud suureformaadilise Tartu ajalooliste plaanide albumi ilmumine 2015. aastal oli vaieldamatult Emajõe Ateena kultuuriloo üks tippündmus. Raamat sisaldab 150 plaani ja kaarti 17. sajandi algusest kuni tänapäevani. Liialdamata võib väita, et suur osa sellest materjalist on Tartu ajaloo uurijatele ja huvilistele olnud seniajani *terra incognita*. Vahest kõige hinnalisema osa Tartu ajaloolisest kartograafilisest materjalist moodustavad 17. sajandi plaanid ja kaardid, mida säilitatakse Rootsis – ennekõike sõjaarhiivis Stockholmis. Kogu see andmestik on esitatud Rootsi ajaloolise kartograafia silmapaistva eriteadlase professor Ulla Ehrensvärdi (1927–2015)

koostatud kataloogis *TOPOGRAPHICA ESTONIAE*.¹ Küll puuduvad paljudel Rootsia-aegetel plaanidel nii signatuurid kui ka valmimisaeg. Arhiiviloendites on esitatud plaanide kohta rohkem või vähem täpsed dateeringud ning lisatud – vahel ka oletamisi – nende autoreid. On loomulik, et T. Raid usaldab just neid, n-ö ametlikke andmeid. Olles aga mõnevõrra tegelenud 17. sajandi Tartu ja selle kindlustustega, tekib nii mõnelgi juhul neis määratlustes kahtlusi. Öelduga ei süüdistata ma arhiivispetsialiste lohakuses ega ebapädevuses. Nii mõnelgi juhul on plaanil ainult üksik väike detail, mis ütleb: see joonis on valminud enne või pärast seda-ja-seda sündmust või aastat. Võimatu on tahta, et ka tippspetsialist tunneks ühe meretaguse asula iga künka ja kraavi elulugu.

Järgnevalt on peatunud mõne Tartu 17. sajandi linnaplaani dateerimisküsimustel.² Vanim Tartu plaan (Raidil nr 1) pärinevat aastast 1600.³ Joonis on küllaltki primitiivne ning vahest on see ka peapõhjus, miks on pakutud nii varane valmimisaeg. Siiski pälvib plaanil tähelepanu üks detail: all-linna lõunaküljel on kujutatud kahte tagasihoidlikku bastioni.⁴ Nende ehitusaja kohta täpsed andmed puuduvad, kuid üht-teist selgub kaudsetest teadetest. Nimelt revideerisid poolakad 1616. aastal Tartu linnakindlustusi. Linna kagunurgal kirjeldatakse üksnes suurt ümara põhiplaaniga suurtükitorni, mis on kirjas kui *Drektor* – niisiis *Dreckturm* ehk Pasatorn.⁵ Tuleb rõhutada, et Poola revidendid ei tegutsenud pelgast muinsushuvist – teemaks oli ikka kindlustuste kasutamiskõlblikkus. Nii ei tohiks neid kahtlustada selles, et tsooni kõige modernsem kindlustuste lõik juhtus kahe silma vahele jääma. Seega võib kindel olla: ei bastionid ega ka vaatlusalune plaan pole mingil juhul

¹ Ulla Ehrensvärd, “Topographica Estoniae: handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar”, *Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia XII, 1991–1999* (Stockholm, 2001), 5–289. Käesolevas arvustuses on Rootsia arhiivides säilitatavate plaanide puhul viidatud U. Ehrensvärdi kataloogi numbriale.

² Autor on siiralt tänulik Ragnar Nurgale, kes juhtis tähelepanu mitmetele olulistele Tartu kindlustuste ja nende uurimisloo detailidele.

³ Tegelikult on rootslased paigutanud plaani 17. sajandi algusesse (Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 599).

⁴ Üks neist paiknes tänasel haljasalal Poe ja Vabaduse tänava nurgal. teine Ülikooli tänava joonel.

⁵ Enn Tarveli tõlge (Enn Tarvel, “Hansalinnana XIII sajandist Liivi sõjani”, *Tartu ajalugu*, koost. Raimo Pullat (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 55). Torn “ristiisaks” oli vahetus läheduses paiknev veski, mida raeprotokollides on 1551 ja 1553. aastal nimetatud *Dreckmölle* (*Väljavõtteid Tartu rae XVI saj. protokollidest*, koost. K. Kaplinski (Tallinn, 1980) (käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis), 46, 70, 78). Tänapäeval eelistatakse nimetada seda Poriveskiks (Eero Heinloo, *Kõrts keskaegses linnas* (Tartu: Tartu Linnamuseum, 2011), 74).

valminud enne 1616. aastat.⁶ Omal ajal olen tegelenud ka Liivimaa Poola-aegsete kindlustustega, kuid pole seal kohanud ühtki modernset bastioni – nende “maaletoojaks” olid ikka peamiselt Rootsi fortifikaatorid. Neid argumente arvestades on plaani traditsiooniline dateering äärmiselt väheusutav. Ilmselt on nii bastionid kui ka joonis valminud Rootsi võimu algaastatel, pärast 1625. aastat. Nende kindlustuste ehitamine tähendas küllaltki mahukaid mulla- ja müüritöid. Nii peaks selle plaani dateeringu nihutama vähemalt veerand sajandi võrra (ilmselt rohkemgi) hilisemaks.

Plaan nr 2 on traditsiooniliselt dateeritud 1620. aasta ümbrusesse. Siingi näeme linna lõunaküljel kaht väikest bastioni – järelikult ei saa seegi joonis olla valminud enne 1625. aastat. Lisaks torkab silma plaani kõrgekvaliteediline teostus. See pole enam mingi silma järgi tehtud skits, vaid korralik instrumentaalne mõõdistus. Võrdluseks osutaksin Georg von Schwengeln⁷ Tartu plaanile 1636. aastast (nr 4), mis on tegelikult küllaltki primitiivne ega hiilga täpsusega. Vaadatagu kasvõi piiskopilinnust Toomel, mille proportsioonid on joonisel ikka vägagi käest ära. Schwengeln polnud mingi amatöör, vaid tegeles alates 1625. aastast kuningas Gustav II Adolphi ülesandel Liivimaa kaardide ja kindlustuste plaanide valmistamisega.⁸ Juhul kui toona olnuks olemas niivõrd korralik Tartu plaan, siis jääb arusaamatuks, miks veel 1636. aastal lepiti vabakäelise visandiga. Nimetatud argumente summeerides ei saa välistada võimalust, et vaadeldav plaan on valminud hoopis tunduvalt hiljem. Uuemates käsitlustes ongi see dateeritud 1649. aastasse.⁹

Tartu linna uurimisel on äärmiselt oluline plaan nr 5. See on ainus kord, kui lisaks linnakindlustustele ja tänavatele on kujutatud ka toonased kinnistute piirid. Plaanil puuduvad andmed nii autori kui ka valmimisaja kohta. Vaadeldava raamatu teatel on plaani valmistanud 1638. aastal Johann von Rodenburgh – Rootsi arhivaarid on küll lisanud neile sedastustele küsimärgid.¹⁰ Tegelikult on uurijad aegade jooksul pakkunud välja vägagi erinevaid

⁶ Rein Zobel on oletanud, et vaadeldav vallehitis on püstitatud juba enne Liivi sõda (Rein Zobel, “Linnaehitusest ja -kindlustustest Eestis uusajal”, *Eesti kunsti ajalugu*, 2: 1520–1770 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2005), 55). Vastuargumentatsiooni vt: Kaur Alttoa, “Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 3 (16) (Tallinn: Eesti Kunstiteadlaste Ühing, 2007), 125.

⁷ Kartograafkasutas enne aadliseisusesse tõstmist 1631. aastal enamasti nimekuju Georgius Schwengell.

⁸ Harald Köhlin, “Georg von Schwengeln and his work, 1620–1645”, *Imago Mundi*, 6 (1949), 67–68.

⁹ Nils Ahlberg, *Svensk stadsplanering: arvet från stormaktstiden, ressurser i dagens stadsutveckling* (Stockholm: Forskningsrådet Formas, 2012), 338.

¹⁰ Ehrensverd, “Topographica Estoniae”, nr 603.

seisukohti. Olen kahel korral puudutanud selle plaani dateerimisprobleeme,¹¹ kuid ilmselt tuleb sellel teemal veel kord peatuda. Sten Karling on paigutanud selle umbkaudu aastasse 1675.¹² Plaanil on üksnes kaks väikest bastioni linna lõunaküljel, pole aga mingit märki 1660. aastatel alustatud suurejoonelistest kindlustustöödest. Seega, S. Karlingi dateering on ilmselt liiga hiline. Rootsi 17. sajandi linnaplaanide hea tundja Gerhard Eimer omistas joonise G. Schwengelnile ning paigutas 1650. aasta ümbrusesse,¹³ Nils Ahlberg aga 1640. aastate lõppu.¹⁴ Plaanil on kujutatud ka ettepanekud tänavavõrgu reguleerimiseks. See teema oli Tartus päevakorral pärast 1667. aasta tulekahju. Sellest lähtudes on Elsbet Parek oletanud, et vaadeldav plaan on valminud just nimetatud aasta paiku.¹⁵

Kohe tuleb märkida, et aastaarv 1638 on selle plaani jaoks pisut varajane: siin on Jaani kiriku vastas märgitud *Academie Haus* – Academia Gustaviana hoone. Teatavasti seda maja hakati ülikooli tarbeks korrastama alles 1640. aastal¹⁶ – seega tuleb siit ka plaani *post quem* valmimisaeg. Tegelikult peaks olema võimalik seda joonist ajas vägagi täpselt paika panna. Kõnesoleval plaanil – selle suur fotokoopia ripub muide ülikooli raamatukogu RARA saali seinal – on esitatud ka kinnistuomanike nimed. Ajalooarhiivis talletatav Tartu raesekretäri Bartholomäus Wybersi koostatud *Revisionsbuch aller Gründe und Plätze 1582–1656*¹⁷ esitab aga süstemaatiliselt andmed linna kinnistuomanike kohta. Selle põhjal peaks saama vägagi täpselt otsustada, mis aasta seisu plaan tegelikult kajastab.¹⁸

Edasi osutaksin paarile plaanile, mida tahtnuks T. Raidi raamatus tingimata näha. Kõigepealt kaks peaaegu identset projektivarianti, millest ühe on Johann von Rodenburghi signeerinud arvatavasti 1638. aastal.¹⁹ Tegemist on Tartu fortifikatsiooniloo jaoks põnevate dokumentidega. Nimelt kaa-

¹¹ Kaur Alttoa, “Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest”, *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*, Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 8 (Tartu, 1995), 142; Alttoa, “Eesti kunsti ajalugu 2 ja Tartu”, 125.

¹² Sten Karling, “Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden”, *Svio Estonica* 1934, Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat (Tartu: 1934), 32.

¹³ Gerhard Eimer, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715 mit Beiträgen zur Geschichte der Idealstadt* (Stockholm: Svenska bokförlaget, 1961), 297.

¹⁴ Ahlberg, *Svensk stadsplanering*, 337–338.

¹⁵ Elsbet Parek, *Linnaplaani arengu analüüs: Tartu vanalinna regenereerimisprojekt*, kd II (Tallinn, 1973), (käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis), plaani nr 3 kommentaar.

¹⁶ Karling, “Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden”, 37–38.

¹⁷ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), EAA.995.1.21865.

¹⁸ Plaanil on osa nimesid esitatud jämedamas kirjas – sealhulgas ka Schwengeln, kellele kuulus krunt Laia tänava ääres. Võimalik, et olemasolevale plaanile on hiljem lisatud uute majaomanike nimesid. Plaanil koostamise ajal olid paljud kinnistud veel omaniketa.

¹⁹ Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 601 ja 602.

luti siin rakendada toona Euroopas laialt levinud skeemi, kus regulaarse hulknurkse põhiplaani tsitadellile liitub kindlustatud linn. Tartus poleks tsitadell Toome alale ära mahtunud vaid ulatunuks üle praeguse Vallikraavi tänava umbkaudu ülikooli raamatukoguni. See kõik oleks tähendanud tohuid mullatöid ning idee jäi ainult paberile. Äärmiselt oluline on aga plaanide alusjoonis – need on ainsad plaanid, mis pakuvad informatsiooni Toome ümbruse reljeefist enne bastionide ehitamisega kaasnenud suuri mullatöid. Just nende jooniste põhjal olen väitnud, et Lossi tänavast põhja poole jääv Toome ala polnudki algselt mägi vaid hoopis neemik või maanina, mis keskajal eraldati tagasihoidliku vallikraaviga.²⁰

Ja veel üks plaan, mille puudumine tekitab kahetsust – see on projekt, mille põhjal hakati 17. sajandi teisel poolel Tartusse bastione ehitama. Pole kindel, kes oli selle kavandi esmaautoriks – Olev Prints on oletanud²¹, et selleks oli Jacob Stael von Holstein.²² See plaan on küllaltki lihtne, et mitte öelda primitiivsevõitu: ümber keskaegse linnamüüri oli kavandatud rida bastione. Sellisel lahendusel olid ka omad vored: tänu vanale müürile säilitas linn vähemalt mingi kaitsepiirde uute kindlustuste ehitamise ajaks. Autori poolt signeeritud joonis on Rootsi Sõjaarhiivis dateeritud 1677. aasta ümbrusesse.²³ Kõnesolevad kindlustustööd aga algasid Tartus juba 1666. aastal.²⁴ Muidugi pole välistatud, et nimetatud plaan on mingi hilisem autorikoopia. Siiski tuleb tõsiselt arvestada võimalusega, et joonis on arvatust tosinkond aastat vanem.

Veel pälvib tähelepanu plaan nr 8, mida muide geodeet Uno Hermann luges kontrollmõõtmiste põhjal äärmiselt täpseks.²⁵ Signatuuri ja aastaarvuta plaani valmimisajaks pakub Rootsi sõjaarhiiv 1696. aasta ümbruse, autor on aga jäänud tundmatuks.²⁶ Selline dateering tekitab siiski kahtlusi. Jooniselt on näha, et erinevalt naabritest on Gustav Adolphi bastion – see paiknes

²⁰ Kaur Alttoa, “Kui Tartus polnud veel Toomemäge”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012* (Tartu, 2013), 82–83.

²¹ Olev Prints, *Tartu kui kindlus: arenguhooni ja ajaloolisi andmeid muinasajast kuni 19. sajandi II pooleni* (Tallinn, 1967) (käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis), 59.

²² Fortifikaatoril valmis 1663. aastal üks Narva kindlustuste projekt ning umbes 1667/68 tegeles ta Pärnu bastionide kavandamisega (Eimer, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich*, 514, 524). Stael von Holsteini tegevusest arhitektina vt Ants Hein, “Jacob Stael von Holstein ja palladionismi mõjulepääs Eesti arhitektuuris”, *Kunstiteaduslikke uurimusi*, 8 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1995), 23–45.

²³ Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 607.

²⁴ Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008), 431; Friedrich Konrad Gadebusch, *Livländische Jahrbücher: dritter Theil von 1630 bis 1710: letzter Abschnitt von 1660 bis 1710* (Riga: Hartknoch, 1782), 51.

²⁵ Vilma Trummal, *Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel*, Eesti NSV ajaloo küsimusi III, TRÜ Toimetised 161 (Tartu, 1964), 6.

²⁶ Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 621.

praeguse Riigikohtu taga – alles algusjärgus. Postmargi hammastikku meenutav kontuur kujutab siin ilmselt pooleliolevat eskarpmüüri, mullamahukad rajatised bastioni ülaosas on kõik veel puudu. 1697. aasta plaanil (nr 9) on aga bastion kenasti valmis. Selline tööde äkiline intensiivsus on väga küsitav. Lisaks on Sõjaarhiivis olemas üks Franz Carl Frieseni signeeritud plaan 1683. aastast²⁷, mille põhijoonis – linnamüür, kirikud, bastionid, Emajõgi ja tiigid – on täielikult identne vaadeldava plaaniga. Erinevad üksnes lisandid: nii on põikmõõtkava paigutatud dekoratiivsele postamendile ning plaanil on ka ulatuslikum eksplikatsioon. Niivõrd suure sarnasuse põhjal sõandaks väita, et raamatus esitatud plaan pärineb samuti F. C. Friesenilt – kui just pole tegemist väga osava kopistiga. Igal juhul peaks vaadeldav plaan olema valminud 1683. aasta ümbruses. Hiljem (1696. aasta paiku?) on sellele lisatud üksnes helepunasega skitseeritud kavandatavate bastionide kontuurid linna põhja- ja idaküljele.

Põhjasõda ja üleminek Vene võimu alla töid kaasa tohtu allakäigu paljudes valdkondades. Erandiks polnud ka kartograafia – seda demonstreerib selgelt Tartus ajalooarhiivis leiduv plaan 1710. aastast (nr 10). T. Raidi kommentaar pakub, et tegu on koopiaga rootslaste projekteeritud linnakindlustustest, sest “Venemaal ei osatud neil aastail nii täpseid linnaplaane veel teha”. Tegemist on tõesti koopiaga, mille originaal asub Moskvas sõjaajaloo arhiivis.²⁸ Nõustuda saab ka hinnanguga Vene toonaste plaanide kohta. Küll tahaks toonitada, et just vaadeldav plaan on selle taseme selge näide. Nii moonutatud kujuga Toomemäge ei näe ühelgi 17. sajandi teise poole Rootsi plaanil. Käesoleval juhul peaks olema küll kindel, et siin pole rootslastelt mahaviksitud joonis, vaid tegijaks oli Venemaa teenistuses olev kartograaf, kelle töökeeleks oli saksa keel. Kirillitsas on üksnes plaani daatum: *1710 года* – seda nii Moskva kui ka Tartu joonisel.

Selleks, et plaani kohta midagi arvata, tuleb hakata detaile vaatlema. Holmil Saksa värava vastas on näha raveliin. Tõesti kavandasid rootslased sajandi lõpul sellele kohale uut raveliini, mille kohta on 1699. aastal valminud ka joonised.²⁹ Iseküsimus, kui kaugele seal ehitustöödega jõuti. Vaadeldaval plaanil kujutatu erineb aga oluliselt 1699. aasta projektist: raveliini ette teisele poole vallikraavi on kavandatud veel varjatud tee ja glassiivall. Väheusutav, et rootslased hakkasid kohe oma detailselt läbitöötatud projekti

²⁷ Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 610.

²⁸ Venemaa riiklik sõjaajaloo arhiiv (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv, RGVIA), VUA, 21890.

²⁹ Ehrensvärd, “Topographica Estoniae”, nr 628, 629. Joonised on publitseeritud: Laidre, *Dorpat 1558-1708*.

muutma. Pigem sõandaks oletada, et 1710. aasta plaanil kujutatud raveliini kavandasid siiski moskoviidid.

1710. aasta plaanil on linna kirdenurgal (praeguse botaanikaia kohal) kujutatud bastion. Rootslesed sinna enne Põhjasõda midagi ehitada ega isegi projekteerida ei jõudnud, linnaplaanidele on kontuuriga märgitud üksnes tulevase bastioni asukoht. Öeldut toetavad ka teated linna 1704. aasta piiramisest – jutt on üksnes sealses Piinatornist (*Peinturm*)³⁰, mis oli kahtlemata keskaegne. Ainsaks moodsamaks lisandiks piirkonnas oli kuue kahuriga varustatud “poolkuu” (*eine halbe Mond*)³¹, mille 14. juulil 1704 otsustas Tartu komandant ehitada Vene värava ette.³² Linna kapituleerumiseni oli jäänud üks kuu – suurt asja selle ajaga ei püstita. Rajatise ebahariliku nimetuse põhjal on vahel järeldatud, et tegu oli kaarja muldkindlustusega. Tegelikult on siin otsetõlge prantsuse terminist *demi-lune*, mis tähendab raveliini.³³ Sellest kindlustusest Vene värava ees pole teada mingisuguseid märke ei natuuris ega ajaloolistel plaanidel.³⁴

Seega saab ka linna kirdenurgal kujutatud bastion olla üksnes venelaste kavandatud. Tegelikult pole 1710. aasta plaan mingi “riiuliprojekt”. Joonise annotatsioonist selgub üheselt, et selle koostamise ajal on mingid kindlustustööd käsil. Niisiis oleme märkamatuks jõudnud ootamatule järeldusele: venelased õhkisid 1708. aastal Tartu kindlustused, kuid paar aastat hiljem asusid nad linna taas kindlustama. Tulemus on näha 1732. aasta plaanilt (nr 12), kus lisaks Toome bastionidele on mõlemad eespoolvaadeldud kaitserajatised kenasti olemas. Praegune järeldus nendest venelaste kindlustustöödest tugineb üksnes kahe plaani analüüsile. Jääb oodata, kas pärisajaloolased leiavad kunagi selle väite kohta ka arhiividest kinnitust.

Oluliselt muutsid Tartu ilmet 1760. aastatel alanud suurejoonelised kindlustustööd, mida kajastab ulatuslik dokumentatsioon Venemaa Riiklikus sõjaajaloo arhiivis Moskvas. 1986. aastal seal põgusalt töötades olen teinud

³⁰ Torni nimi pärineb 17. sajandist. Keskajal nimetati seda Püha Jüri või Georgi torniks – ristiisaks naabruses paiknenud Novgorodi kaupmeeste kirik.

³¹ Christian Kelch, *Liefländische Historia: continuation 1690 bis 1707*, hrsg. von Johannes Lossius (Dorpat: Schnakenburg, 1875), 381.

³² Christian Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, tlk. Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 270.

³³ Claude Wenzler, *Architecture du bastion: l'art de Vauban* (Rennes: Éditions Quest-France, 2000), 16–17, 18, 25.

³⁴ Eduard Philipp Körberil on 1704. aasta piiramist kujutav plaan (publitseeritud: *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, tegevtoim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 37), kus linna kirdenurgal peakaitseliini ees on kujutatud võimas rajatis nimega *der Halbe Mond*. Ühelgi teisel Tartu plaanil pole selles kohas vähimatki märki mingist tehiserajatisest. Joonis on ilus näide sellest, kuidas üks teoloogist muinsushuviline vastavat informatsiooni graafiliselt interpreteerib, kuid tegelikkusega pole sellel mingit pistmist.

pisut märkmeid: Tartu kohta on ligi paarikümmend plaani, lisaks leidub seal arvukalt üksikjooniseid. Arusaadav, et T. Raidil oli ääretult raske teha valikuid, mida raamatusse võtta. Kahtlemata on jooniste seas olulisim Tartu kindluslinna projekt 1763. aastast.³⁵ Üksnes sealt saab aru, mida üldse kavandati. Iseküsimus, kui palju suudeti plaanidest realiseerida. Seda projekti on järgnevatel aastatel korduvalt kopeeritud ning lisatud vajalikud täiendused. Paraku just see plaan vaadeldavas raamatus puudub. Olen seda joonist küll kolmel korral publitseerinud³⁶ – must-valgena ja väikeses formaadis. Korralikku värvilist reproduktsiooni need muidugi ei asenda.

T. Raidi publitseeritud plaanid sunnivad revideerima ühte levinud seisukohta Tartu kindlustustööde hääbumise põhjustest. Üldlevinud arusaama – seda on jaganud ka siinkirjutaja – kohaselt soikusid tööd 1775. aasta tulekahju tõttu. Raamatus esitatud plaanid aastaist 1776 (nr 26) ja 1780 (nr 27) kõnelevad aga teist keelt. Tekstid on küll halvasti loetavad, kuid väga oluline on ka graafiline informatsioon. 1776. aasta plaanil on fikseeritud eelmise aasta põlengus hävinud hooned ja alad. Samas näeme, kuidas kindlustuste ehitamine on edenenu. Toomel on valminud üksnes praeguse riigikohtu hoone taga olev bastion, naaberbastionidest (üks paikneb Vana anatoomikumi taga, teine Musumäe piirkonnas) on valmis ehitatud ainult pool. Neli aastat hiljem on need kenasti lõpetatud. Küll pole Toomkiriku ees veel kurtiinivalli. Tähendab – ka pärast 1780. aastat on kindlustustööd jätkunud. Seega selgub nende plaanide põhjal, et pärast 1775. aastat jätkus ehitamine endise hooga. Ega üks põleng sundinud Vene impeeriumit loobuma oma suurejoonelistest militaarplaanidest. Arvatavasti osutus otsustavaks hoopis riigi ekspansioon poliitika. Põhjasõja järel oli Tartu kahtlemata Venemaa oluline eelpost riigi lääneosas. Peatselt laiendas impeerium hoogsalt oma piire edela suunas: Poola I jagamise käigus 1772. aastal saadi enda valdusesse Dünaburg/Dvinsk/Daugavpils, III jagamisega 1795. aastal hõivas Vene impeerium ka Kaunase ja Bresti. Kõik need ehitati järgnevalt välja kindluslinnadeks. Äsja eesliinil olnud Tartu osutus aga hoopis tagahoovis olevaks ning ilmselt polnud põhjust sinna ressursi raisata.

T. Raidi raamatu väga väärtuslikuks osaks on mitmed Tartu eeslinnade plaanid – nende piirkondade kohta on informatsioon ikka väga lünklik. Põnev on plaan nr 18, mis kujutab nn Riia eeslinna, sealhulgas Lille mäe piirkonda pärast 1763. aasta suurtulekahju. Annotatsioon on rõhutatud, et

³⁵ RSAKA, f. 349, n. 12. s. 4637.

³⁶ Viimati: Kaur Altoa, "Toomemägi enne ülikooli", *Johann Wilhelm Krause 1757–1828, kataloog 3: linnaehitajana Tartus*, sarja autor ja koostaja Juhan Maiste, köite koostaja Anu Ormisson-Lahe (Tartu Ülikool, 2011), 91.

kogu Venemaal kehtis kiviehitiste ehituskeeld soodustamaks Peterburi väljehitamist. Jääb mulje, et see kehtis veel 1760. aastailgi. Vastav keeld kuulutati tõesti 1714. aastal, kuid 1749. aastal see tühistati.³⁷ Aga agulimaju on läbi aegade ehitatud ikka ennekõike puidust.

Plaan nr 25 kujutab Ülejõe linnajagu 1775. aastal. Lisatud annotatsiooni väitel on tegemist linnaosa väljehitamise projektiga pärast suurt tulekahju. Nii see just päris ei ole. Olukorra mõistmiseks tuleb esmalt osutada Tartu linna asendi ühele nõrgale küljele. Linn paikneb Emajõe laias madalas ürgorus ning selle idakalda perv oli ideaalne positsioon piiraja suurtükkidele – kogu all-linn on siit näha nagu peopesal. Seetõttu kavandati 1763. aastal ka jõe teisele, s.o vasakule kaldale kindlustuste tsoon, mis ulatunuks umbes praeguse Peetri kiriku ja Puiestee tänava jooneni. Sellega suurenenuks kindlustatud linna-ala (Toomemägi oli puht-militaarse funktsiooniga tsitadell!) võrreldes senisega umbes kaks korda. Uusasumisse kavandati regulaarne tänavavõrk koos korrapäraselt paigutatud elamutega, lisaks kaks arsenali. Nimetatud projekti on küll järgnevatel plaanidel korduvalt kopeeritud (raamatus plaanid nr 20, 21, 24), kuid ehitustöödeni ei jõutud siin kunagi. Ka vaadeldaval plaanil on kollasega kujutatud 1763. aasta projekt. Tosin aastat hiljem polnud see aga mingi tulevikuvisioon, vaid jäänuk minevikus tehtud plaanidest, mida kunagi ei asutud realiseerima. Ülejõe tänavavõrk kujunes hoopis teistest printsiipidest lähtuvalt.

1802. aastal taasavatud ülikool hakkas loomulikult mõjutama Tartu linna ilmet ning see kajastub ka kaasaegses kartograafilises materjalis. Esmajoones pälvib tähelepanu Toomemäe plaan 1819. aastast (nr 50), kus kõrvuti uute ülikoolihoonetega on kujutatud hiljuti rajatud haljastust. Joonisel puudub signatuur ning raamatus on seda nimetatud tundmatu autori tööks. Igatahes Niina Raid on plaani ilma kõhkluseta omistanud Johann Wilhelm Krausele³⁸ ning arhitekti tööde kataloogis sedastab Anu Ormisson-Lahe: “[joonisel oleva] dateeringu käekiri viitab Krausele”.³⁹

1827. aastal ilmunud *alma mater*⁴⁰ i juubeli puhul esinduslik suureformaadiline album, kus leiduvad ka ülikooli hoonete joonised. Lisaks neile on seal ka Tartu plaan, mis vaadeldavas raamatus on taas publitseeritud (nr 53). T.

³⁷ Epi Tohvri, “Eesti puitasumite kujunemisest ja elamutüüpidest”, *Eesti puitarhitektuur*, koost. Karin Hallas (Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 1999), 84.

³⁸ Niina Raid, “Tartu ülikooli maneež”, *Ehitus ja arhitektuur*, 2 (1982), 16.

³⁹ Anu Ormisson-Lahe, “Toomemäe park”, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828, kataloog 3: linnaehitajana Tartus*, sarja autor ja koostaja Juhan Maiste, köite koostaja Anu Ormisson-Lahe (Tartu Ülikool, 2011), 362.

⁴⁰ *Die kaiserliche Universität zu Dorpat: fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung*, hrsg. von Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat: J. Ch. Schünmann, 1827).

Raidi teatel on plaani autoritena märgitud: *Rücker del(ineavit)*, *Senff sep*. Samas on lisatud selgitus, et plaani “koloreeris (tegi seepiavärvi?) ülikooli joonestusõpetaja Senff”. See teade vajab küll väikest korrektuuri. Plaani joonistas arvatavasti kartograaf Carl Gottlieb Rücker (1778–1856). Karl August Senffi ülesandeks aga polnud teiste meeste piltide pruuniksvärvimine. Tema valmistas albumi illustratsioonide trükiplaadid: osa vaselõikes, osa akvatinta tehnikas. Sellele osutabki lehe paremas nurgas olev märg *Senff scp*. Seega *sculpsit*, mida käesolevas kontekstis oleks kõige õigem tõlkida “graveeris”.⁴¹

Nimetatud plaan on tegelikult väheütlev ning ega ei anna teistele kaas-aegsetele plaanidele (nt nr 66) olulist juurde. Sellest ajajärgust on olemas mitmeid ülikooliga seotud materjale, mille avaldamine andnuks uut teavet toonase Tartu kohta. Näiteks J. W. Krause 1806. aasta plaan Meltsiveski tiigi ja botaanikaia ümbrusest.⁴² Võimalusi leidnuks teisigi.

Eelnevalt sai vaadeldud mõningaid 17.–19. sajandi alguse Tartu plaane. Samas laadis jätkata pole võimalik: materjal on tohutu ning ka arvustaja pole pädev paljudes asjades kaasa rääkima. Seetõttu teeksin lõpetuseks ja lõõgastuseks üksnes väikese ekskursi: kuidas kajastub neil plaanidel Tähtvere linnaosa kujunemine. Piirkonna planeerimiskava valmis Arnold Matteusel 1928. aastal,⁴³ esimesed majad valmisid 1931. Linnaosa väljaehitamisel olid kindlad printsiibid: esmalt ehitati üksikute lõikude kaupa kommunikatsioonid (elekter, vesi ja kanalisatsioon!) ja rajati kruusatänavad. Alles seejärel sai hakata hoonestama. Seda silmas pidades väärib tunnustust plaan nr 128, kus ainult väike osa tänavatest on kujutatud pideva joonega – need olid toona juba tõesti olemas. Kavandatu on aga tähistatud punktiiriga. Enamike plaanide puhul (nr 126, 127, 129, 130) on aga joonestaja läinud lihtsamat teed ning kandnud plaanile ühehülaliselt kogu planeeritud tänavavõrgu. Vahest olid seal heinamaale rammitud mõned tikudki, mis tähistasid tulevaseid teid – ent igatahes mitte rohkem. Enne torude paigaldamist pole mõtet vedada tulevasele tänavale isegi vankritäit kruusa. Seega oleme tõsiasja ees, et ka 1930. aastate plaanidel on kujutatud asju, mida sel ajal olemas polnudki.

Äärmiselt põnev aga on salajane plaan 1949. aastast (nr 137). T. Raid on selle kohta annotatsioonis märkinud: “Tähtvere linnaosa esitamisel on plaanil ilmseid vigu.” Ma ei tea, millele autor vihjab. Igatahes mina näen siin mitut täpset ja huvitavat detaili. Nagu juba öeldud, käis Tähtvere väljaehitamine tänavalõikude ja kvartalite kaupa. Eesti vabariigi ajal jõuti hoonestada alla

⁴¹ Ladinakeelseid lühendeid aitas lahti seletada Janika Päll.

⁴² Mariann Rammo, “Ülikool Tartu linnaruumis”, *Johann Wilhelm Krause 1757–1828, kataloog 3: linnaehitajana Tartus*, sarja autor ja koostaja Juhan Maiste, köite koostaja Anu Ormisson-Lahe (Tartu Ülikool, 2011), 400.

⁴³ Projekt publitseeritud: Arnold Matteus, “Üksikelamu aedlinnas”, *Olion*, 1 (1930), 20.

poole linnajaost. Arhitektuuriloolase pilk tunneb hoobilt need nn eestiaegsed majad ära, situatsiooni graafilist kujutamist kohtan aga esmakordselt. Pilt on vägagi täpne: Hurda ja Jakobsoni tänavatel ulatub hoonestus ainult Taara puisteeni ning siingi on tühje kohti. Näiteks puuduvad Paul Ariste ja Voldemar Vaga majad – nemad asusid oma Jakobsoni tänava kodusid rajama alles pärast sõda. Koidula tänava alguses on hooned ka vasakul pool (seal said oma peavarju ka Betti Alver ja Märta Lepik!) ning ka Vikerkaare tänav ulatub üksnes Koidula tänavani. Taara puistee ja raudtee vahel laiub aga hoopis ülisuur köögiviljaaed. Kõik on õige – plaanil on dokumenteeritud üks vähetuntud seik Tartu ülikooli ajaloost. Nimelt oli see ala jaotatud ülikooli teenistujatele peenramaaks. Mingeid dokumentaalseid andmeid mul selle väite kinnituseks pole. On üksnes lapsepõlve meenutus suhkruhernesest, mida prantsuse filoloogina *grande dame* Kallista Kann mulle oma peenralt lahkelt pakkus.

Tähtvere väljaehitamine jätkus varsti pärast Stalini surma. Nõukogude aja normide jaoks osutusid omal ajal Matteuse kavandatud krundid liiga suurteks ning hoonestust hakati tihendama. Ühe muudatusena lisati Ilmatari tänava “saba”, mis ulatub Hiie ja Vikerkaare tänavate vahele. Linnaosa äärmise regulaarsuse foonil on see tõeline ebard. Tänavalõiku aga pole ei 1962. ega 1972. aasta salajastel plaanidel (nr 138, 139), seda näeme alles 1978. aasta plaanil (nr 140). Tegelikult oli siin vähemalt 1958. aasta lõpul nii maju kui ka kesiselt kruusatatud tänav. Isegi nõukogudeaegsed salastatud plaanid võisid olla ebatäpsed.⁴⁴

Märkusi kogunes üksjagu, kuid kõigest sellest hoolimata tuleb kinnitada – Tõnu Raid on teinud ära üüratu töö, mis väärib igati tunnustamist. Kunagi varem pole Tartu ajaloo uurijatel olnud kasutada niivõrd soliidset plaanikomplekti. See loob igatahes võimalused süveneda edaspidi täiesti uuel tasandil nii mõnessegi Tartu ajaloo probleemi.

KAUR ALTOA

⁴⁴ Küll ei saa nõustuda väitega, et 1978. aasta plaanil (nr 140) on Kaarsilla kohal ajutine sild. Raudbetoonist jalakäijate sild ehitati sinna aastail 1957–59, enne seda polnud seal mingit ajutist ülekäiku. Samuti ei pea paika sedastus, et 1962. aasta plaanil (nr 138) on vana Vanemuise varemed koristamata. Plaanil on joonistatud ehitusel oleva uue teatrihoone üldkuju.